

АСПЕКТИ МІФО-РИТУАЛЬНОГО СИМВОЛІЧНОГО ЗІСТАВЛЕННЯ ЗАЛІЗА З КОМПОНЕНТАМИ НЕЖИВОЇ ПРИРОДИ (МІНЕРАЛАМИ) В НАРОДНІЙ УЯВІ

У статті на основі досягнень порівняльного мовознавства, а також історичної етнології та археології робиться спроба розкрити механізми формування символічних значень заліза, що зближують його в народній уяві з цілим рядом компонентів неживої природи (мінералами).

Ключові слова: залізо, мінерал, руда, кремій, сіль, міф, ритуал, обряд, символ, міфо-ритуальний символізм.

Залізо є одним з найбільш розповсюджених металів. У структурі планети поклади руд цього металу займають друге місце після покладів алюмінію. Залізо було й залишається чи не основним металом, що використовується в народному побуті. Широке використання заліза в народній культурі, в профанічній її сфері, не виключало його сакралізації. Вона розкривалася у нагромадженні різноманітних символічних значень заліза, що проявлялися в обрядодіях та фольклорних текстах.

Ряд дослідників у своїх працях звертали увагу на символіку заліза в міфо-ритуальній сфері. Російський мовознавець М.М.Маковський наводить дев'ять міфологічних значень слово "залізо" в індоєвропейських мовах: 1) говорити; 2) класти, покривати; 3) дохід, вигода; 4) плавити, пекти; 5) ударяти, чарувати; 6) небесна сила; 7) статева потенція; 8) серцевина, внутрішній дух руди; 9) орган тіла – кишки, пеніс; 10) дім, всесвіт¹. При цьому не акцентується окремо увага на символіці заліза у східнослов'янських народів.

У словнику символів Джека Тресіддера залізо в культурах світу символізує чоловічу твердість, стійкість, силу, руйнівну жорстокість війни, інструмент зла й, через асоціацію з ланцюгами, рабство. Але залізу також надається значення символу захисту та родючості².

В етнографічній науці переважно акцент робиться на апотропеїчній символічній функції заліза, але при цьому або не пояснюється причина походження цієї функції³, або ж вона виводиться із гостроти залізних виробів, їх міцності⁴.

Предметом даного дослідження є одне із символічних полів заліза в народній культурі, а саме його співвідношення з мінералами в народній міфо-ритуальній сфері східних слов'ян. При цьому ставиться завдання не тільки виявити відповідні символічні значення заліза, але й дослідити механізми та фактори їх виникнення. Автор намагається вирішувати поставлене завдання на основі комплексного використання даних мовознавства, археології та етнографії східнослов'янських народів.

Німецький дослідник історії металургії К.Бакс відзначав міфологічні корені перших наукових спроб пояснити природу заліза в античних мислителів. Так, ще грецький філософ-ідеаліст Платон (427 – 347 рр. до н.е.), вивчаючи іржу – водний окис заліза, схожий зовнішнім виглядом на мінерал бурий залізник (один з видів руди), сприйняв іржу як землисту речовину, що випаровується із заліза. Подібне порівняння заліза із землею знаходимо в сюжеті про походження заліза в ІХ руні фінської "Калевали", де залізо ототожнюється з грудкою землі і водночас із пилом іржі⁵.

Через ототожнення із землею залізо в індоєвропейській міфології входить до чотирьох начал, з яких складається світ: вода, земля, вогонь і повітря⁶, а в китайській міфологічній космогонії метал є одним із п'яти першоелементів будови Всесвіту⁷.

У східнослов'янській народній міфології також збереглося свідчення про пряме ототожнення землі із залізом, що проявилось в описі міфологічної картини світу в російських весільних

замовляннях від зурочення, на зіпсування полювання тощо, де згадується "мати сыра земля, ты мать всякому железу ...", "железо – мать", "почва булатна", "пол чугунный", "железная подошва" на якій тримається земля, а також земля асоціюється безпосередньо із ковальським виробом – замком⁸.

Крім того, мають місце й символічні зближення заліза із окремими мінералами, що були компонентами землі. В Україні залізняком називають міцну оплавлену цеглу, або просто міцну цеглу, а також червоний граніт. Таке зближення відбулося завдяки якісним показникам означених матеріалів: міцності та червонясто-чорному кольору, схожому на колір іржавого заліза. Але в основі даного зближення може лежати й міфологічна основа. Адже і цегла (глина), й граніт слугують будівельним матеріалом, з якого зводяться підвалини й стіни, що організовують, окреслюють внутрішній простір будівель, подібно до залізного неба. Покладання ж під підвалини, поріг чи центральний стовп варіативно заліза, срібла, ртуті відіграє обрядово-комплементарну роль підсилення їх захисної, організуючої функції. Власне кажучи, символічне зіставлення цегли й граніту як будівельних матеріалів із залізом є досить пізнім, оскільки ці матеріали ввійшли в будівельну техніку східних слов'ян лише після прийняття християнства в X ст. Ототожненню цегли із залізом могло сприяти мовне зіставлення в українців глини з рудою – залізомістким мінералом. Глина після обпалення ставала міцною як залізо, подібно до руди, що після плавлення перетворювалася на крицю.

Звичайно, залізо на мовному рівні, у першу чергу, зближується із залізомісткими мінералами – рудами, такими як залізники різних видів (бурий і червоний). Власне, у цьому випадку, можна говорити про мовне і про буквальне ототожнення заліза й каменя.

Але є ще два мінерали, які символічно зіставляються із залізом – кремій і сіль. Залізо із кременем зближується семантично як на мовному, так і на обрядовому рівні. Відомий російський мовознавець та фольклорист XIX ст. Ф. Буслаєв зіставляє залізо з кременем на етимологічному рівні, зближуючи давньоруську назву *кръчїе* ("залізо", "метал") з кременем. Він вважає, що ці слова походять від однієї і тієї ж основи *кр*⁹. Якщо це так, то залізо через мовне зближення із кременем семантично перегукується також і з кров'ю.

Можливо, мовне зближення заліза із кременем відбувається й на рівні етимологічної близькості: рос. *желвак* "камінь" і рос. *железо*, укр. *залізо*, на чому наполягає О.Н. Трубачов, оскільки в природі конкреції кременю мають вигляд желваків (округлих конкрецій)¹⁰. Росіяни ж Елатомського повіту Тамбовської губернії вважали ніби кремій, як і залізо, у всіх випадках охороняє від злого духа, що обумовило взаємну замінюваність в обрядах обох матеріалів. Крім того, і залізо й кремій мали пряме відношення до стихії вогню, оскільки використовувалися в кресалах для його добування. У статті, присвяченій символіці метеоритного заліза, було показано символічний зв'язок крові і метеоритів із кременем¹¹, а тепер до них долучається й залізо-криця через основу *кр*-. Таким чином, виникає своєрідний еволюційний ряд символічних значень вогню, переданих через речовину: кров – камінь (кремій) – метеорити – залізо. Водночас, під час висікання-викресування вогню використовувалися й інші мінерали, зокрема, кварцити й залізні руди, тому еволюційний ряд символічного значення вогню можна передати і як: кров – кремій (руда) – метеорити – залізо.

Цікаво, що в хетських текстах із Богазкея кремій символічно пов'язується як з небесним вогнем, через бога Сонця, так і з водою та із залізом, порівняймо: "Божество Сонця до джерела явилось. ...Вода його ... тече з джерела і нехай його (її) зберігають кремневі камені лаб/арн/и, царя, і хай вони стануть (?) (як) залізо бога Сонця" (КВо XXI, 22, Vs.36-40)¹². Але й в російських замовляннях має місце символічне зближення каменю і заліза завдяки їх твердості, наприклад: "Будьте мои слова недоговорены, крепки и лепки, крепче камню и булату"¹³. Наявність прямих паралелей символічного зближення кременю із залізом у малоазійській і слов'янській традиції, враховуючи запозичений характер назви заліза з малоазійських мов¹⁴, дозволяє висловити припущення про запозичений характер і відповідної символіки.

Через символіку стихій води й вогню (сонця) залізо символічно співвідноситься ще з одним мінералом – сіллю, який має широке поле міфологічної й обрядової символіки. Подібно до заліза, за станом кам'яної солі визначають наближення відлиги: "Сіль роблицца мокра літом пирид дощом, а зимою перед одлигою"¹⁵, що вводить сіль як варіант каменю. Водночас сіль, як і залізо, широко використовується в обрядах життєвого циклу людини.

У наведених прикладах в основі символічного зближення заліза з рядом мінералів лежали як зовнішні показники (колір, міцність), так і міфологічно-символічні (символічне ототожнення з матеріалом, з якого створено небо, організуючо-структуруюча роль у будові Всесвіту¹⁶, зіставлення зі стихіями води та вогню, а також із кров'ю). До них можна додати ще один показник – функціональний.

Р.В.Шмідт у своєму дослідженні звернула увагу на те, що у грецькій та в кількох інших мовах (у тому числі й східнослов'янських) простежується через термін *χαλκος*, яким позначається як залізо, так і метал загалом, функціональна заміна каменю металом¹⁷. Так, серед грецьких термінів, що позначають "камінь", зустрічаються лінгвістично близькі до терміна *χαλκος*, наприклад, *χαλις* "камінчик"; *κα / ληξ* "галька"; сюди ж відноситься латин. *calx* "вапняковий камінь"; рос. *галька, скала* і, можливо, *χαλκωων* "халцедон", "мідна руда". Дослідниця відзначає, що той самий елемент Α (*χαλ*) з чергуванням плавного Ι // ρ означає "камінь" і у вірмен. *kar- kar* "куча каміння"¹⁸.

Водночас, у грецьких назвах знарядь і зброї має місце схрещена форма *χαλ-α* чи навіть тільки перший елемент *χαλ*, але елемент Α у тій або іншій формі у цих назвах все ж присутній. Так, наприклад, у слові *αρ-πη* "серп", *μα-χαρ-α* "ніж". У інших мовах, зокрема в грузинській по сибілятивній гілці, маємо *tal-d* "сокира", яким спочатку позначалося і знаряддя "сокира" і матеріал, але не "залізо", а "камінь". Далі Р.В.Шмідт відзначає, що в історії розвитку матеріальної культури простежується закономірність, відповідно до якої перші металеві вироби за формою імітують кам'яні, а металеві знаряддя на ранніх етапах співіснують з кам'яними, виконуючи ту ж функцію. Нарешті, інколи можна говорити про техніку обробки металу, близьку до техніки обробки каменю. Мова йде про обробку металів, особливо самородних (міді, срібла, золота й метеоритного заліза) на зорі ери металу, холодним куванням, аналогічним оббиванню каменя, що спостерігалось в добу енеоліту і серед населення Східної Європи. У такому випадку цілком природним є функціональне найменування по каменю міді та бронзи. У тих народів, продовжує дослідниця, де послідовність металів була іншою, де знайомство з міддю й бронзою відбулося після знайомства із залізом, що безпосередньо замінило камінь, можна спостерігати у мові однозначне найменування заліза по каменю (наприклад, у східній Африці, в області між Лунда і Ніаса залізо називається *kitale*, давнім словом, що позначало "камінь", "скелю")¹⁹. До сказаного додамо, що холодна ковка металу, в тому числі й зварного заліза, є одним із технологічних прийомів у народному ковальстві українців ХІХ – поч. ХХ ст.²⁰ Російський лінгвіст В.В.Іванов показав приналежність терміну *χαλκος* не тільки до назв міді і бронзи, а й до заліза²¹. Тому цілком логічним виступає символічне зближення заліза з каменем і на функціональному рівні. На це указує і спільний корінь у найменуваннях каменю, серпа й ножа в грецькій мові, сокири – в грузинській, тобто у назвах ріжучих і рубаючих предметів, здатних завдати рану, пустити кров. Можна стверджувати, що більш архаїчним мінералом, який символічно ототожнюється з металом функціонально був саме кремій – матеріал, який широко використовувався для виготовлення зброї та знарядь від доби палеоліту до раннього середньовіччя, коли він був остаточно витіснений залізом. Основою символічного функціонального зближення кременю (ширше каменю) із залізом була їх взаємозамінюваність у якості матеріалу в процесі еволюції виготовлення ріжучих, колючих та рубаючих знарядь, зброї. Тобто й в цьому випадку простежується символічна причетність і каменю й заліза (ширше металу) до крові.

Як бачимо, в мовах середземноморського кола так само, як і у східнослов'янських знайшло своє відображення символічне зближення різних мінералів, навіть не залізомістких, із залізом. Механізм цього зіставлення був багатокомпонентним і включав у себе: зовнішню схожість (колір), подібність фізичних та механічних властивостей (міцність, залізомісткість), функціональну замінюваність (техніка обробки, матеріал для виготовлення ріжучих виробів) і врешті міфологічний компонент (організуючо-структуруюча функція каменю й заліза, символічне ототожнення їх зі стихіями, кров'ю). Власне кажучи, наявність таких показників зіставлення як зовнішній вигляд, міцність, функціональна тотожність свідчить про універсалізм механізму символічного зближення металу й каменю в різних народів. Водночас, виявлені мовні паралелі між східнослов'янськими, давніми малоазійськими та грецькою мовами у назвах каменю і заліза; символічних значень заліза; певної вторинності культури слов'ян у металургійній сфері у порівнянні з культурним колом Середземномор'я дозволяють говорити як про глибоку

архаїчність символічного ототожнення заліза (ширше металу) з каменем у слов'ян, так і про наявність середземноморських впливів. Основним фактором тут міг бути саме міфологічний, який вплинув і на ідеї Платона. У цьому контексті звертає на себе увагу зауваження В.Ардзімби стосовно того, що в хетських ритуалах ковалі виковували священні (обожнені) гори у вигляді гори із заліза або палиці із того самого металу (див. KUB XXXVIII, 7, III, 6; 26, Vs.23 и сл.; 32, Rs. 13-31; KUB VII, 24, Vs. 1-24; KBo II, 16, I і наст.), напр. священну гору Хілала-ципа зображували у вигляді бойової палиці з серпом місяця та сонячним диском (KUB XXXVIII, 26, Vs.23 и сл.)²² [1]. Але поряд із металевими палицями існували й однотипні їм кам'яні, що їх знаходять також у похованнях доби бронзи України. Поєднання священної гори з елементами космології (місяцем та сонцем) у хетських текстах перетворює її у світову гору, що уособлює Всесвіт, тобто, уже в хетській міфо-ритуальній символічній традиції залізо сприймалося як універсальний елемент космології, що співвідноситься через символіку гори із землею в цілому, включаючи її компоненти: кремій чи інші мінерали.

Загалом символічне зіставлення заліза з каменем має два вектори в міфологічній структурі Всесвіту – верхній, пов'язаний із небом, і нижній, пов'язаний із землею та її конкретними мінеральними компонентами.

¹ Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. – М., 1996. – С. 256.

² Тресиддер Дж. Словарь символов. – М., 1999. – С. 96.

³ Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька зауважень про засіби жіночої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // Первісне громадянство. – 1927. – №1 – 3. – С. 34.

⁴ Болонев Ф.Ф. О некоторых архаических элементах в заговорах русского населения Сибири // Русское устное народное творчество. – М., 1983. – С. 71.

⁵ Калевала. – М., 1977. – С. 105.

⁶ Бакс Карл. Богатства земных недр. – М., 1986. – С. 262.

⁷ Юань Кэ. Мифы древнего Китая / Кэ Юань. – М., 1987. – С. 37.

⁸ 777 заговоров и заклинаний русского народа: в 2 кн. Кн. I. / Сост. А.Александров. – М., 1998. – С. 69, 77, 86.

⁹ Буслаев Ф.И. Исторические очерки Русской народной словесности и искусства // Русская народная поэзия. –Т. 1 – СПб, 1861. – С. 85.

¹⁰ Трубочёв О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках. – М., 1966. – С. 256.

¹¹ Тупчієнко М.П. До питання про семантику метеоритів в контексті проблеми символіки сировини в залізобудівному виробництві // Матеріали до української етнології: матеріали конференцій, наукових та польових етнологічних досліджень. – Вип. 3 (6) – К., 2003. – С. 115 – 126.

¹² Ардзімба В.Г. К истории культа железа и кузнечного ремесла (почитание кузницы у абхазов) // Древний Восток: этнокультурные связи. – М., 1988. – С. 273.

¹³ 777 заговоров и заклинаний русского народа. Вказ. праця. – С. 7, 11.

¹⁴ Тупчієнко М.П. Перспективи використання досягнень лінгвістики у виявленні шляхів формування символіки заліза у східно-слов'янських народів // Духовність українства XXI століття: VI Всеукраїнська науково-практична конференція Матеріали конференції. – Вип. 10. – Кіровоград, 2006. – С. 361 – 367.

¹⁵ Дикарев М. Народний календар Валуйського повіту // Матеріали україно-руської етнології. –Т. 6. – Львів, 1905. – С. 203.

¹⁶ Тупчієнко М.П. Співвідношення образу Бога Ковалю і структури світу // Матеріали до української етнології: матеріали конференцій, наукових та польових етнологічних досліджень. Вип. 1 (4). – К., 1995. – С. 298 – 303.

¹⁷ Шмидт Р.В. Металлическое производство в мифе и религии античной Греции // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – 1931. – Т. IX. Вып. 8 – 10. – С. 8.

¹⁸ Там само. – С. 10.

¹⁹ Там само. – С. 9 – 11.

²⁰ Боньковська С.М. Ковальство на Україні (XIX – поч. XX ст.). – К., 1991. – С. 23.

²¹ Иванов В.В. История славянских и балканских названий металлов. – М., 1983. – С. 107 – 144.

²² Ардзімба В.Г. Вказ. праця. – С. 296.

В статье на основе достижений сравнительного языкознания, а также исторической этнологии и археологии делается попытка раскрыть механизмы формирования символических значений железа, которые сближают его в народном воображении с целым рядом компонентов неживой природы (минералами).

Ключевые слова: железо, минерал, камень, руда, кремль, соль, миф, ритуал, обряд, символ, мифо-ритуальный символизм.

In the article on the basis of achievements of comparative linguistics, historical ethnology and archaeology an attempt to expose mechanisms of forming of symbolic values of iron, which draw it together in folk imagination with a number of components of lifeless nature (minerals) is done.

Key words: iron, mineral, stone, ore, flint, salt, myth, rite, ceremony, symbol, mythological and ritual symbolism.